

В. Климов (НаУКМА, Київ)

УКРАЇНСЬКІ ВИТОКИ ПРОПОВІДНИЦТВА: КИЄВОМОГИЛЯНЕЦЬ Д. ТУПТАЛО (СВЯТИТЕЛЬ ДИМИТРІЙ)

Навіть побіжний ретроспективний огляд вітчизняної історії показує, що в багатьох випадках своєрідне інтелектуальне ядро духовної України склали випускники Києво-Могилянської колегії (академії). Вони не просто діяли, а, як правило, задавали тон у численних напрямках національного самоутвердження: у ліквідації духовної перерваності, заподіяної татаро-монголами, у відродженні національної пам'яті, наведенні мостів з культурами Сходу і Заходу, у дипломатичному унормуванні відносин всередині України і з державами-сусідами, у динамізації цілих культурних галузей — письменництва, перекладацької справи, освіти, книгодрукування тощо.

Але й у блискучій плеяді українських церковних культурних діячів XVII-XVIII ст. — вихованців колегії — помітно виділяється постать Данила Савича Туптала, майбутнього святителя Димитрія — "самої світлої особистості в церковному світі XVIII століття"¹. Християнський чернець-подвижник, людина енциклопедичних знань, один із найосвіченіших церковних діячів своєї доби, талановитий проповідник, письменник, чий стиль і церковнослов'янська мова були, за словами Філарета Гумілевського, зразком витонченості, автор і укладач однієї з найпопулярніших протягом двох століть книг для церковного та сімейного читання — Книги житій святих (Четирь Міней) — ось лише деякі з характеристик та оцінок, що давалися цій непересічній людині сучасниками і нащадками, "Останнім письменником, що мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи" назвав Д. Туптала академік Д. С. Лихачев.

На жаль, в Україні ім'я видатного земляка нині майже забуто. І причина не лише в атеїстичному періоді непам'яті про цього церковного письменника, творча спадщина якого, за оцінкою Л. Янковської, могла б сягати 30 томів по 600-700 сторінок кожний. Сталося так, що в силу російського самодержавно-православного, а отже, й ідеологічного домінування впродовж двох століть Димитрія, який з 58 років життя піввіку жив і працював в Україні, штучно перетворили в цілком російського церковного і культурного діяча, найплідніший період якого нібито припадає на останні, "російські" вісім років творчого життя, коли його було висвячено на митрополита Сибірського (1701 р.), а згодом поставлено митрополитом Ростовським і Ярославським (1702 -- 1709 рр.). Відповідно до цієї заданості ростовський період вже серйозно хворого Димитрія Туптала подавався "найбільш визначною порою"² його життя, на фоні якого попередні п'ятдесят років в Україні мали виглядати непоказним, маловиразним, підготовчим періодом. Подібні проросійські трактування ще більше посилюються, істотно zdeформували справжню творчу біографію Д. С. Туптала, після 1757 р., коли було проведено його офіційну канонізацію і православна церква внесла до своїх списків святителя Димитрія як першого російського святого синодального періоду.

На цьому тлі деякі новітні трактування святителя Димитрія, що з'явилися в Росії і подають його як діяча, який однаковою мірою належить і українському, й російському народам, — безумовний крок уперед, хоч і при цьому українська доба творчості Д. Туптала в багатьох випадках залишається поза змістовним аналізом, часто-густо подається таким собі хронологічним відрізком, на який досадно припадає праця європейського рівня. Ду-

¹ *Е. Поселянин.* Русская церковь и русские подвижники XVIII века. - Спб., 1905. - С.258.

² *И. А. Шляпкин.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709) (далі - Св. Димитрий Ростовский). - Спб., 1891. - С.291.

маємо, певна вина в пануванні деформованих оцінок творчої спадщини святиителя Димитрія падає й на українських церковних та світських дослідників історії вітчизняної церкви, культури, письменства — сьогодні майже ніхто з них не займається ґрунтовним релігієзнавчим, богословським, культурологічним чи літературознавчим аналізом спадщини земляка-просвітителя. Фактично мало що змінилося з часів М.Возняка, який ще на початку ХХ ст. писав: "Хоч аж два народи, українці і великороси, зацікавлені діяльністю Дмитра Туптала Ростовського, наука не може похвалитися ні джерельною біографією письменника, ні вичерпуючим обробленням його літературної спадщини". Не дослідженим у багатьох аспектах з точки зору сучасної науки залишається й головний твір його життя — Книга житій святих (Четы Мінеї), "ся знаменита й одинока українська антологія агіографії й старохристиянських легенд ..." ³,

Ще не стала предметом ґрунтовного наукового аналізу й проповідницька діяльність Д.С.Туптала, зокрема, її український період, хоч саме з цим ім'ям пов'язана ціла доба оригінального українського "казнодійства" (проповідництва) і прагнення зберегти кращі національно-релігійні традиції "казань", слів, повчань.

Поза сумнівом, що становлення Данила Савича як проповідника розпочалося ще в Києво-Могилянській колегії, в якій він проходив курс наук з 1662 р. Навчання в колегії, де ректорствував автор першого у Східній Європі підручника з гомілетики ("Ключ розуміння..."), один з найосвіченіших православних проповідників і педагогів того часу Іоанікій Галятовський, істотно позначилося на інтелектуальному рівні, світоглядній широті та орієнтирах Д.Туптала. Особливо показовим для Київської колеги було те, що в її стінах долалася тупа ненависть до всього іноземного, торувалась дорога до широкої освіти й науки ⁴.

Аналізуючи діяльність Д.Туптала на церковному, культурному, письменницькому теренах, глибину, масштабність творчої спадщини, енциклопедизм його знань, що для тогочасного суспільства став уже рідкісним явищем; його надзвичайно широке використання богословських, святоотецьких, релігійно-полемічних, історичних, агіографічних, літописних джерел, іншомовних видань, можна з впевненістю стверджувати, що майбутній святиитель у Києво-Могилянській колегії встиг добре засвоїти академічні носили, досягнути вельми поважну частину навчальної грамоти, на базі якої в наступні десятиліття вже тривало нарощування цих знань, творче їх використання. Щоб ясніше усвідомити непересічність цього українського письменника-ерудита, зазначимо, що коли з часом у Синоді стали виношувати задум перевидання і, у зв'язку з цим, перегляду Димитрієвої Книги житій святих, то досить довго і в Україні, і в Росії не могли знайти фахівців, яким би було під силу взятися за таку роботу. Тоді ж до багатьох, нарешті, прийшло усвідомлення грандіозності здійсненого Данилом Савичем Тупталом, розуміння, що український чернець-інтелектуал створив працю, посильну лише цілому колективу. Відтак творчий спадок святиителя з України далеко не вичерпується агіографічним чотиритомником.

По-своєму поворотним у житті нашого земляка (він народився у м.Макарові, що на Київщині) став 1668 р., коли він, згідно з записом в діаріуші (щоденнику), був пострижений "в чин иноческий в Києві в монастиру Кирилском, а постригал игумен Мелетий Дзик" ⁵. Цим актом Димитрія (чернець ім'я Данила) було введено не лише у своєрідний релігійно-аскетичний світ українських монастирів, а й в особливе духовне середовище, яке значною мірою концентрувало в собі пріоритетні напрями культурної діяльності в Україні: літописання, освіту, письменництво, перекладацьку справу, книгодрукування тощо.

Школа чернечого життя, спілкування в силовому полі змагань за збереження церковно-монастирської автономії України виявилися для Д.Туптала

³ М. Возняк. Рецензія на нові книги про Святителя Димитрія // Записки Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. - 1911. - Т.СІ. - С.181.

⁴ С. Голубее. Киевская академия в конце XVII и нач. XVIII ст. - К., 1901.-С.25-27.

⁵ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної Академії наук України. Льтопись собственноручная Святителя Димитрія, митрополита Ростовського. - №345П (162А.). - С.126.

не менш корисними, значимими, ніж навчання у Києво-Могилянській колегії. Без імен українських православних єпископів, ігуменів, ченців, у середовищі яких опинився Дмитрій, — Л. Барановича, І. Галятовського, М. Дзика, Й. Нелюбовича-Тукальського, І. Гізеля, І. Монастирського та інших, важко уявити повнокровну історію вітчизняної православної церкви. Позиції цих діячів у конкретних, надзвичайно складних, принципових проблемах (геоцерковних орієнтаціях України, збереженні принципу соборності, унормуванні відносин церковної та світської влади, ставленні до національної історії, до культурних надбань католицького та протестантського Заходу, створення власного церковного, а відтак і національного науково-культурного потенціалу) мали великий вплив на Дмитрія, ставали дієвими чинниками у формуванні його світобачення і світорозуміння. На церковно-релігійних, світоглядних, культурних поглядах Дмитрія особливо позначився авторитет ігумена Києво-Кирилівського монастиря М. Дзика — і не лише церковний, а й національний, політичний. Разом з кількома іншими українськими ієрархами ігумен Мелетій був активним поборником незалежності українського православ'я, збереження для вітчизняної церкви і монастирів прав, вольностей і привілеїв. Не зайвим буде підкреслити: щоб клопотати про відродження інституту українських митрополитів, не згадувати в монастирських богослужіннях київського місцеблюстителя — ставленика Москви, публічно відстоювати давні права українського духовенства в умовах російської військової присутності, в 60-70 рр. треба було мати неабияку громадянську мужність. Промотором багатьох подібних акцій був М. Дзик. На думку російського дослідника І. А. Шляпкіна, молодий чернець Дмитрій поділяв переконання М. Дзика, був прихильником самостійності української церкви і не сприймав російських устремлінь підпорядкувати собі церковні структури в Україні.

В цілому ж становлення Дмитрія як проповідника відбулося у надзвичайно складний для церковної і світської історії час. Фактично децентралізоване, дезорганізоване, певною мірою деморалізоване українське православ'я в церковному відношенні опинилося ніби поміж Сцільною міцніючого польсько-католицького наступу з заходу і Харібдою все більш очевидних планів підпорядкування Московській патріархії. Більше того. Хоч би якою відстороненою од світських проблем прагнула бути при цьому церква в Україні, в реальному житті вона прямо чи опосередковано виявлялася втягнутою в них.

Українське православ'я цього періоду не могло похвалитися великим загоном авторитетних проповідників, але ті, що були (Д. Туптало, І. Галятовський, А. Радивіловський та ін.), незважаючи на суворі часи для України, відзначалися у своїх виступах віротерпимістю, м'якою полемічністю, "живим почуттям до людини" (М. Сумцов), прагненням бути зрозумілими простій людині у найскладніших питаннях, говорити з нею живою мовою. Віруючих приваблювала м'якість повчань, настанов, полеміки, властивих виступам Дмитрія, вигідно відрізняючи їх від гостро конфронтаційних проповідей, скажімо, того самого Ф. Прокоповича -- сучасника Д. Туптала. Проповіді "печалующогося" за всіх Дмитрія відзначалися щирим співчуттям до всіх страждаючих, прагненням допомогти бодай утішним словом і, напевне, саме цим значною мірою забезпечили Дмитрію-проповіднику любов, повагу, популярність серед православного люду Київщини, Чернігівщини.

Вже як відомого церковного оратора Дмитрія запрошують у 70-ті рр. для проповідницької діяльності православні ієрархи, парафії, монастирі Білорусі, Литви. Більш ніж дворічне перебування поза Україною Д. С. Туптало сповна використав для утвердження, зміцнення православ'я, що діяло в середовищі польсько-католицьких доміант. Ймовірно, що в безрезультатності інспірованого польсько-католицькою верхівкою люблінського з'їзду духовенства Речі Посполитої в 1680 р., де справу "релігійної незгоди" планувалося вирішити переведенням православних на унію, була певна заслуга й проповідника Дмитрія, його голосу на захист православ'я.

Сам же факт тривалого й активного проповідництва Туптала на землях, що фактично стали переднім краєм протистояння православ'я і католицизму, на нашу думку, виявляє надуманість образу замкненого, відгородженого від світу, націленого виключно на філософське споглядання ченця Димитрія, що з чиєїсь легкої руки запанував у літературі про нього. Малоймовірне й інше: щоб місцеве білоруське, литовське духовенство, чернецтво, для яких щоденне змагання за православне сповідання було суворою реальністю, стали б утримувати, а тим паче просити продовжити термін перебування проповідника-схоластика, проповідника-формаліста, який замість живого, переконливого слова на захист православ'я підносив би слухачам сухі, академічні богословські сентенції, побудовані за всіма формальними правилами тодішньої гомілетики. Реалії ж були такими: після серії проповідей Димитрія у знаменитому віденському Святодухівському, ряді білоруських монастирів та церков місцеве духовенство просило київських і чернігівських церковних урядовців продовжити його проповідницьку діяльність у Західній Русі.

Тривале перебування на білоруських, литовських землях (1676 — 1679 рр.), у колі місцевих ієрархів - - колишніх вихованців Києво-Могилянської колегії - - було використане Д. С. Тупталом не лише для проповідництва. Тут він наочно, в дії побачив, до чого може доходити релігійна непримиренність, непоступливість не те що принципово різних, а двох однокореневих християнських релігій, особливо коли одна з них хоче витіснити іншу, а протистояння релігійних таборів підігривається, інспірується позацерковними, політичними силами, що переслідують цілі, далекі від власне релігійних. Досить вражаючим для Димитрія було і безправне становище православних віруючих у межах Речі Посполитої.

На нашу думку, реалії західноруського православ'я з одного боку, прагнення Димитрія подолати його слабкі сторони — з іншого, говорячи сучасною мовою, спрограмували подальшу релігійно-духовну і творчу діяльність майбутнього святителя, допомогли побачити, на яких напрямках його знання і письменницький, проповідницький хист будуть найкориснішими церкві та українському народу.

Цей період для Д. С. Туптала став і доброю школою: наблизившись до епіцентру польсько-католицьких впливів (не лише релігійних, а й соціальних, національних, наукових, культурних, побутових), він зміг поглибити свої знання європейської, зокрема латинської, польської культур, ґрунтовніше простудіювати їх джерельну базу, на яку були багаті місцеві монастирі, вдосконалити свої знання польської та старопольської мов, ближче ознайомитися з теорією та практикою римо-католицизму тощо. Все це згодом стало складовими енциклопедизму, ерудиції, творчої інтуїції Димитрія, проявилось у надзвичайно широкому і водночас критичному засвоєнні та використанні в його проповідництві, письменстві величезного корпусу європейських джерел — словом, всього того, що робило ченця Димитрія визначною особистістю в церковному світі, а творчість його масштабів і рівня — неможливою для автора, наприклад, московського релігійно-церковного середовища.

Не менш важливим чинником у формуванні Димитрія-проповідника стала його діяльність як "казнодія" в Києво-Печерській лаврі, цьому провідному релігійному і національно-культурному осередку України. Особиста позиція багатьох монастирських архимандритів - незмінних покровителів національно зорієнтованої церковної науки, культури, письменства — немалою мірою сприяла розквіту "південноруської вченості", їх зусиллями ядро печерського чернецтва з покоління в покоління склали вихованці Києво-Могилянської колегії — знавці східного і західного християнства, культури, іноземних мов. На позицію цього та інших київських монастирів орієнтувалися, до голосу їх архимандритів та ігуменів прислухалися, на киево-печерських книгах навчалися й виховувалися покоління православного люду, а проповіді печорських аскетів часто-густо ставали стрижнем фор-

мування не лише релігійної, а й громадської думки тогочасної української суспільності.

Активне видання і поширення богословських, богослужбних, гомілетичних, агіографічних, історичних та інших творів створювало в монастирі особливу атмосферу творчого пошуку, попиту на талановитих письменників, перекладачів, істориків, прагнення до відродження і відтворення історичної пам'яті українського народу та його церкви.

За таких обставин безумовно закономірною була поява в лаврі, серед "чорноризців печорських" високоосвіченого, талановитого, багатого творчими ідеями, відомого вже проповідника ієромонаха Дмитрія. Найдавніший киеворуський монастир створював бажані для ієромонаха Дмитрія умови творчих студій: саме тут з 1684 р. розпочалася підготовка головної праці Дмитрієвого життя — Книги житій святих, над якою він працював "нощенственно" понад 20 років (остання чверть книги була надрукована в лаврській друкарні 1705 р.).

Значним був і проповідницький доробок проповідного лаврського "казнодія" цього періоду. На жаль, з багаті спадщини Дмитрія як церковного ритора збереглося і віднайдено лише кілька проповідей українського періоду — дається взнаки тривала акція державнопануючого у Росії православ'я по боротьбі з українським "наречием" у релігійно-церковній практиці.

Судячи з текстів проповідей ієромонаха Дмитрія українською мовою, це були характерні для відомих проповідників української гомілетичної школи виступи, де біблійно-богословські сюжети, формально схоластична схема, східнохристиянська і вітчизняна джерельна база та демонстративно пишномовний стиль використовувалися для утвердження православних ідеалів, формування віросповідних переконань, християнської моралі, певної позиції щодо релігійно-церковних реалій тощо. Наявні тексти дають уявлення не лише про українську проповідь кінця XVII ст. загалом, а й про особливості власне Дмитрієвого проповідництва цієї пори.

Найдавніша з відомих на сьогодні проповідей українською мовою цього вихованця Києво-Могилянської колегії — "Пирамись альбо столпъ... Инокентія Гизеля" була проголошена 24 лютого 1685 р. в лаврі на ознаменування заслуг відомого архімандрита Києво-Печерського монастиря І. Гизеля. Звертаючись до "презацного слухача", ієромонах Дмитрій передбачливо і заздалегідь повідомляв про свій план показу непересічних результатів діяльності архімандрита, тієї "піраміди духовних матерій", зведенню якої присвятив своє життя І.Гізель заради розвою вітчизняної церкви і печерського монастиря. Спосіб доведення до слухача провідних ідей, форму, мову, загальну тональність цієї проповіді добре передає, на нашу думку, її фрагмент, який стосується вкладу архімандрита Інокентія в українську освіту. "От молодых лѣтъ почаль м[е]режею ученія словесныя ловити рыбки, приводячи ихъ къ разуму, — говорилъ Дмитрій. — Премудрости водъ напившиися зъ рѣкъ разныхъ, зъ разныхъ, мовлю, школъ чужеземскихъ, до которыхъ и черезъ моря открывалъ дороги, напочатокъ зачалъ учити працюете в школахъ братскихъ Киевскихъ, гдѣ якъ много студентовъ кътнучой молодости вразумилъ и искуснихъ въ книжной премудрости показаль... [А в час архімандритства ще більше. — В. К.] сѣти премудрыхъ своихъ ученій приздобиль..."⁶

Звичайно, це був виступ церковного проповідника свого часу — з неминою класично-схоластичною структурою (екзодіумом -- вступом, наррацією - основною частиною, конклюдією — висновком), з наслідуванням популярних тоді латино-польських зразків (Скарги, Млодзівського), витіюватими алегоріями, метафорами, порівняннями, рясними посиленнями на класичні джерела, з удаваним пафосом тощо. Але, не впадаючи у безпідставну погордливість, часто властиву кожному наступному поколінню у ставленні до матеріальних чи духовних надбань історичних попередників, відзначимо те цінне, що ховається за схоластичною формою, пишномовним стилем, не-

⁶ Святитель Дмитрій, митрополит Ростовский. Пирамись Инокентія Гизеля /Проповеди Святителя Дмитрія, митрополита Ростовского на украинском наречии.- М., 1909. - С.125.

актуальною, на перший погляд, проблематикою гомілетичної спадщини Дмитрія. Передусім це прагнення відомого проповідника зберегти й розвинути в Україні традицію і мистецтво проповіді як важливу форму утвердження християнства, живого спілкування, виховання, освіти на православно-церковному ґрунті. Значення такого прагнення стає більш зрозумілим та усвідомленим, якщо врахувати, що сусідня північноруська проповідь з її ортодоксією, жорсткою орієнтацією на грецькі зразки у цей час слабла, занепадала, підмінялася церковно-чиновницькими посланнями, грамотами і т.п. По-друге, як цінна і до сьогодні сприймається націленість Дмитрія на проповідування рідною українською мовою. У зіставленні з прагненням інших українських проповідників пропагувати християнські ідеали й цінності мовою автохтонного народу подібна націленість Д.Туптала сприймається як вияв досить сталої тенденції у вітчизняному проповідництві. Є підстави вважати, що ця тенденція була властива не лише столичним чи міським проповідникам з числа національних інтелектуалів-подвижників, а й проповідницькій діяльності в українському селі. Щоправда, слід зазначити, що коли в місті під дією зростаючих польських та російських впливів явище проповідництва українським "наречием" починало розцінюватись як ознака "провінціалізму", "нецивілізованості" і вже вимагало від "казнодіїв" певної наполегливості, сміливості, відкритого вияву національно-релігійних симпатій, то в селі така проповідь все ще залишалася практикою звичайною, найбільш відповідною та органічною. У передмові до рідкісної, справді раритетної рукописної збірки проповідей та житій українською мовою, під назвою "Наука христіанская, изъ Евангелія въ коротць зложоная... 1670 р.", її автор, сучасник Дмитрія Туптала, сільський священник із Решетилівки, що на Полтавщині, Симеон Тимофійович так пояснював українську розмовну мову свого збірника: "Наука... Спасителя нашего, д[у]шевный покарм всьмъ зъ выразумень[м] открыто простою мовою повинна бы[ть] в церкві Б[о]жой од пастыра и учителя проповѣданья...", щоб "вшелякий и найпростѣйший человек" не залишав "порожньо" (тобто не збагатившись релігійними знаннями. — В.К.) дім Божий⁷.

Проповіді Дмитрія, інших проповідників цього періоду свідчать, що їхня мова не була українською мовою в її сучасному розумінні — вона була здебільшого пересипана польськими, слов'янськими, російськими, латинськими словами та виразами, її сприйняття утруднювали складні синтаксичні конструкції, що, можливо, більше б годилося для вченого трактату, а не для сприйняття на слух далеко не завжди грамотною аудиторією. На текстах проповідей лежить відбиток модного тоді академізму, умисної демонстрації вченості, що також було загальноприйнятим для такого роду релігійної творчості. І все ж мова Дмитрієвих проповідей була такою, що і при всій заангажованості на ці ознаки ясно вказувала на прагнення автора наблизитися до тієї мови, якою розмовляли українці-парафіяни. Наскільки українською була мова проповідей Дмитрія Туптала, можемо судити з уривка однієї з них — "Слова на Сошествие Святаго Духа", проголошеної в Києво-Кирилівському монастирі в червні 1693 р.: "Колись то тутъ стояли болваны овыи перуны, волосы, лады, купалы, а теперъ на тыхъ мьстехъ цер[к]ви святій... Златоустый святыи твердитъ: различныя суть идолослуженія образы. Объясни жъ намъ, учителю святыи, и скажи хо[ч]ь единого идола, а бых мо его внетъ, якъ колись въ Кіевѣ Перуна сокрушили". І далі проповідник слідом за Іоанном Златоустом називає одного з цих сучасних ідолів, такого не схожого на перунів, велесів, даждбогів, — золото — ідола, якого, за Дмитрієм, не слід шукати на горах київських, "але въ шкатуль, въ скринь, въ коморъ"⁸.

Автора численних проповідей українською мовою вже не буде в живих, коли через одинадцять років російський цар Петро I зневажливо назве мову України "наріччям" і заборонить її для вжитку у вітчизняному книгодруці. "Малоросійські" ж проповіді Дмитрія чекатиме участь, тотожна долі його

⁷ Цит. за: Я. Петров. Киевская искусственная литература XVII и XVIII вв. // Труды Киевской духовной академии. - 1909, №6. - С.264.

⁸ Св. Дмитрій, митрополит Ростовский. Слово на Сошествие Святаго Духа /Проповѣди Святителя Дмитрія... на украинском наречии.- С.19.

книг, написаних з "малоросійським акцентом": їх або потихеньку знищать, або ж незграбно перекладуть на державну мову катерининської доби, заднім числом створюючи у віруючих ілюзію, що іншою мовою святий Російської православної церкви говорити й не міг. По суті, такий кінець мало відрізнявся од московського аутодафе 1627-1628 рр. над десятками книг "Учительного евангелія" К. Гранквіліона-Ставровецького.

Незаперечна значимість українських проповідей ієромонаха, ігумена Дмитрія полягає в їх підпорядкованості пріоритетній на ті часи меті — вивести православ'я з кризового стану, посилити його авторитет, полемічну стійкість, гнучкість, живучість в умовах наступу мобільного й освіченого католицизму. Ймовірно, що Дмитрій — знавець історії церкви — розумів: прагнення зміцнити православні позиції через догматизацію православ'я, через культ ортодоксії (власне, це притаманне всім монотеїстичним релігіям) привело до протилежного результату — до вразливості, звуження потенцій церкви у творчому розвитку, в боротьбі з релігійними опонентами і, врешті-решт, призвело до кризи. Шляхи виходу з цього загрозливого стану Дмитрій, як і чимало провідних українських ієрархів, бачив у прискореній реорганізації всіх сторін діяльності православної церкви, піднесенні її освітнього, культурного, науково-богословського, нарешті, кадрового потенціалу, в критичному засвоєнні досягнень європейської цивілізації, в тому числі й Західної церкви, у ретельному вивченні церковної історії і т.п. Однак, як показав наступний хід подій, ці справді рятівні для православ'я плани, що з часів Петра Могили почали реалізовуватися на українських землях, вже після 1686 р. зіткнулися з патріаршим курсом жорсткого насадження московсько-візантійської ортодоксальності, вірою у всемогутність адміністративно-силових методів вирішення будь-яких релігійно-церковних проблем, з прагненням будь-що уніфікувати церковні структури в межах Російської держави, не рахуючись із національними особливостями, історичними традиціями та здобутками новоприєднаних церков.

Можливо, Дмитрій був одним з останніх діячів, хто, продовжуючи могилянські традиції і думаючи про завтрашній день православ'я, його церковну, конфесійну міць, бачив її забезпечення не на шляху штучного ізоляціонізму, адміністративно-державного захисту та протегування, а в розвитку універсальних якостей самої православної церкви.

Підставою для таких узагальнень є й інші проповіді Дмитрія українською мовою — "Слово на Сошествіє Святаго Духа" (Києво-Кирилівський монастир, 1693 р.), "Слово на Святую Троицу" (Батурич, 1698 р.), "Слово на Успение Пресвятой Богородици" (Києво-Печерська лавра, 1693 р.)⁹. Вони стали гідним продовженням оригінальних вітчизняних проповідей, послань, слів-звернень, започаткованих Іларіоном, Феодосієм Печерським, Яковом-мніхом, Климом Смолятичем, Кирилом Туровським з їхнім рефреном незалежності, самостійності киеворуської церкви. В цілому проповіді Дмитрія Туптала у багатьох аспектах — богословському, гомілетичному, релігійно-патріотичному, нарешті, творчому — були для вітчизняної гомілетичної школи істотним кроком вперед. Вони вигідно відрізняються од проповідництва ряду попередників Дмитрія, зокрема Лазаря Барановича, проповідям якого, за костюмарівською характеристикою, були властиві "пишномовність при убогості думки, бідність уяви і відсутність щирих почуттів..." Вони "складаються з тріскучих фраз і до краю нудні... і навряд чи могли бути зрозумілі народу"¹⁰.

З позицій сьогодення можна, звичайно, багато говорити про штучність форм, стилю, пафосу Дмитрієвих проповідей; про запозичення з поширених тоді західних гомілетичних шкіл; про "відсталість" церковно-наукової України від тогочасної Європи, що вже знала Монтеня, Спінозу, Декарта й ін. Важливіше, на нашу думку, інше: проповіді значною мірою відображали сучасний їм рівень вітчизняної думки, були певним суспільним зрізом,

⁹ Див.: Проповеди Святого Дмитрія, митрополита Ростовського на українському нареччі. - С.1-134.

¹⁰ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. - Т.2.- Спб., 1881. - С.381.

що віддзеркалював стан духовності народу і вже цим були цінним барометром духовно-культурного розвитку українського суспільства. Проповіді, повчання, слова Дмитрія, як і його нескінченна Книга житій святих, впроваджені у церковне і світське життя слов'янських народів, по суті створювали нову духовну ситуацію, нову релігійно-моральну атмосферу, і не лише в Україні, сприяли подальшому духовному прогресові слов'янства.